

Svaka natuknica je autorski potpisana – kraća s inicijalima a duža s punim imenom. Svi pojmovi poredani su abecednim redom, a leksikonske oznake omogućavaju čitatelju povezivanje pojmova u potreban sklop informacija. Pojmovi su navedeni kao imenice, a u mnogim slučajevima s dodatkom priloga (prijerice, održivi razvoj, eksterni učinci).

Öko-Lexikon će biti koristan svim zainteresiranima za ekološku problematiku kao svojevrsni vodič u socijalnoekološkoj perspektivi. Njegova je vrijednost u tome što je, za razliku od nekih ranijih sličnih leksikona, obuhvatio i neke aktualne pojmove i koncepte koji nisu bili u uporabi – primjerice, održivi razvoj, ekološki otisak stopala, sindromski koncept, naftna kuga, industrijski metabolizam itd. Na taj način je ekološka problematika znatno proširena novim saznanjima. Preporučamo ga svakako studentima koji se zanimaju za ovu problematiku.

Ivan Cifrić

Mario Turchetti

TYRANNIE ET TYRANNICIDE

de l'Antiquité à nos jours

Presses Universitaires de France, Paris
2001, 1044 str.

Pitanje tiranije i osporavanja tiranijske vlasti ne prestaje zaokupljati teorijsko-analitičku pozornost društvenih i humanističkih znanosti, osobito povijesti, političke filozofije, politologije i političke sociologije. U tom tipu vladavine, u njegovim načelima, izvornim oblicima i povijesnim metamorfozama traže se fundamentalna objašnjenja ili tradicijski korijeni suvremenih politika moći koje skreću u samovolju i održavaju se ukinućem ili deformacijom zakonske racionalnosti. Među novijim djelima koja su vođena tom intencijom bez sumnje je najcjelovitija knjiga Maria Turchettija *Tyrannie et ty-*

rannicide de l'Antiquité à nos jours (Tiranija i tiranucid od Antike do danas). Kritičari su je već ocijenili kao »neophodan priručnik za svakog, običnog ili stručnog čitatelja koji se zanima za političku povijest, ideje i filozofiju«. Turchetti je trenutačno profesor moderne povijesti na Sveučilištu u Fribourgu, a predavao je i na drugim europskim sveučilištima (povijest političkih doktrina na Sveučilištu u Mesini, filozofiju Renesanse na Sveučilištu u Toursu, modernu povijest na Sveučilištu u Genevi itd.).

Bez obzira na ambicioznost svoga zahvata, autor skromno upozorava da njegova knjiga nije »povijest tiranija i tiranicida« nego »povijesni ogleđ« koji prikazuje ono što je o tiranijama i tiranucidima mišljeno i napisano u rasponu od grčko-antičkog doba do danas. To je iscrpni eksplikativni i kritički inventar razmišljanja i ideja, koji ne ispušta iz vida nijednog mislioca relevantnog za razumijevanje teme. Knjigu tvore dva dijela. Prvi dio, *Antika i srednji vijek*, zahvaća tematizaciju izvornih antičkih pojmova tiranije i tiranicida, te tematsku interpretaciju glavnih grčkih i srednjovjekovnih mislilaca i pisaca, sve do Gersona i Koncila u Konstanzi u 15. stoljeću (Eshil, Sofoklo, Euripid, Herodot, Tukidid, Ksenofon, sofisti, Sokrat, Platon, Aristotel, Isokrat, Demosten, Polibije, Ciceron, Seneka, Tacit, judaizam, kršćanstvo, Sveti Pavao, Sveti Augustin, Kasiodor, Isidor iz Seville, Toma Akvinski, Dante Alighieri, Marsilije Padovanski, Vilim Occam, Petrarka, Salutatti, John Wyclif itd.). Drugi dio, *Moderna epoha*, počinje s tematizacijom humanizma i politike (Erazmus, Th. Morus, Savonarola, Machiavelli, Guichardini), a završava sa suvremenim problemima kontrole ustavnosti zakona i kodifikacijom prava na otpor (Louis Favoreu, Mauro Cappelletti, Norberto Bobbio, Eric Desmons, Wilhelm Wertenbruch). U tom rasponu analizirani su razni problematski sklopovi i mislioci, primjerice: katolička tradicija i pokornost (Francisco de Vitoria), reformacija i

otpor (Luther, Zwingli, Melanchthon, John Mair, John Ponet, Christopher Goodman, Calvin itd.), **tiranomasi i monarhomasi** (François Hotman, Theodor od Beza itd.), **suverenitet i tiranija** (Claude de Seyssel, Etienne de la Boétie, Jean Bodin, Pierre Gregoire, Giovanni Botero, Arnold Clamper, Campanella itd.), **apsolutizam i tiranija** (Spinoza), **prirodno pravo i tiranija** (Althusius, Grotius, Pufendorf), **puritanizam i tiranija** (Milton, Hobbes, Locke), **despotizam i tiranija** (Montesquieu, Voltaire, Diderot, Rousseau, fiziokrati, Kant itd.), **pravo na otpor i ustavi** (ustavna misao u SAD, Condorcet, Benjamin Constant, Hegel), **diktatura proletarijata i anarhizam** (Marx, Bakunjin, Mihail P. Dragomanov, Lenjin, Labriola itd.), **tiranija i legitimnost** (Pietro Ellero, Heinrich von Treitschke, Weber, Carl Schmitt), **totalitarizmi i tiranije** (Alfred Cobban, H. Arendt, Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski, Jacob Talmon, Mario Cattaneo), **diktature i tiranije** (Maurice Duverger, André Demichel, Giovanni Sartori).

Naravno, bilo bi posve nesvrshodno prikazivati Turchettijeve prikaze pojedinih mislilaca i pisaca, ali pritom valja upozoriti da njegova usredotočenost na sasvim određeni problem (tiranija i tiranid) otkriva mnogo toga što stereotipne interpretacije zanemaruju ili prekrivaju raznoraznim truizmima i općenitostima. Stoga ćemo se, metodički žrtvujući golemu količinu Turchettijevih interpretativnih zapažanja, pretežno pozabaviti njegovim bitnim konceptualnim i teorijskim uvidima koji pripomažu razumijevanju tiranijskih oblika vladavine i načina odupiranja (tiranicida) tim vladavinama.

Turchetti polazi od konstatacije da se u današnjem diskursu pod tiranijom podrazumijeva uzurpacija, despotizam, diktatura, nejednakost, nasilje, tlačenje itd. Stručnjaci, međutim, prave jasnu razliku između »stare« tiranije (arhajska Grčka), gdje uz neke iznimke vlada predodžba o »dobrim« tiranima, i »klasične« tiranije

(Grčka u razdoblju 4. stoljeća prije nove ere), gdje je slika tiranije toliko ocrnjena da se o njoj govori sve najgore. Otada slika tiranina označava omraženog vladatelja ili omraženu vladateljsku grupu koja u očima potlačenih utjelovljuje sva izobličenja i poroke. Grci su u početku koristili riječi *anax* (gospodar), *monarhos* (monarh), *kralj* (*basileus*) kako bi označili nositelja centralizirane vlasti, suca, religijskog i političkog poglavara. Čini se da riječ »tiranin« ne potječe iz indoeuropskog jezika nego da je posuđena iz anadolijskog dijalekta. Imenice *tirannos*, *tiranis*, pridjev *tirannikos* i glagol *tiranneo* od Grka su preuzeli Latini i varirali ih u različitim oblicima: *tyrannus*, *tyrannis*, *tyrannicus*, *tyrannicida*, *tyrannicidium*. Kada su Grci »arhajskog« razdoblja preuzeli tu riječ ona je za njih označavala vršenje **apsolutne vlasti** a ne uzurpaciju, jer su s uzurpacijom ionako već imali neka iskustva. Nasilje i nezakonitost u njihovim očima također nisu predstavljali tipične značajke tiranije. Ono što se u njihovu mišljenju oblikovalo kao bit tiranije jest **arbitrarna i neograničena** (apsolutna) vlast. »Možemo zaključiti, kaže Turchetti, da riječ tiranija u svom izvornom značenju ne uključuje nužno već sporadično nasilje i uzurpaciju. Ona zapravo uvijek znači arbitrarnu i apsolutnu vlast. To je razlikovna zajednička značajka tirana kako u arhajskom tako i u klasičnom razdoblju. Susrest ćemo je u tiranijama i diktaturama kasnijih stoljeća«.

Suočeni s tim oblikom vladavine Grci su istodobno gajili duboko poštovanje prema pravdi. Razlikovali su, međutim, tri značenja tog pojma: *themis*, *dike* i *dikaio-syne*. *Themis* je temelj poretka »božanskih i ljudskih stvari«, jednak fizičkom univerzumu. To je vječiti, božanski poredak stabilnosti i pravilnosti. On je očitovanje natprirodne volje koju bogovi otkrivaju ljudima posredstvom proročanstava (*themistes*). No pod ljudskim utjecajem društvo sve više zadobija agrarne značajke i uspostavlja svoju organizaciju temeljenu

na civilnim ustanovama. Pravdu božanskog porijekla (*themis*) zamjenjuje *dike*, koja označava zakon kao rezultat razuma i ljudskog iskustva. O tom značenju pravde govori, primjerice, pjesnik Hesiod u svojim *Poslovima i danima*. Dok *themis* dominira arhajskim društvom »zlatnoga doba«, koje je strukturirano u aristokratskom obliku, *dike* upravlja društvom »željeznog doba« i nadahnjuje ga pravnom svijesću koja teži prema demokratskom obliku. U tom smislu *dike* uključuje ideju jednakosti (*isonomia*), čije se ozbiljenje označava kao »dobar poredak« (*eunomia*). Što se pak tiče pojma *dikaiosyne*, on je u starogrčkim razmjerima novijeg porijekla i označava činjenicu da građanin spontano stječe (pounutruje) vrlinu poštivanja zakona (*nomos*) što ga nalaže država. Pravda je, bez sumnje, prva među vrlinama etike polisa i o tome se mogu naći rječita svjedočanstva u Eshila (*Sedmorica protiv Tebanaca*), u Platona (*Država*) i u Aristotela (*Nikomahova etika*). Aristotel, primjerice, kaže da pravdi, kao najsavršenijoj vrlini, nije ravan ni sjaj večernjih i jutarnjih zvijezda. A tiraniju Aristotel definira kao »apsolutno kraljevstvo« i kaže: »Tiranija je nužno onaj oblik monarhije u kojemu jedan čovjek vlada ne obazirući se na sve one koji su mu slični niti na one koji su bolji od njega, koristeći se pritom vlastitim interesima a ne interesima podvlaštenih«. Zakonodavac Solon veliča pravdu kao božanstvo koje svoj utjecaj širi kako u harmoniji prirodnog poretka tako i u društvenoj organizaciji, a o tiraniji kaže: »Kao što snijeg i tuča padaju iz oblaka, kao što iza munje slijedi grmljavina, tako i država, zbog odveć moćnih ljudi, propada a narod se podvrgava jarmu tiranina«. Prema Herodotu autoritet monarhije neizbježno se izobličuje u tiraniju jer oholost, bezobzirnost i zavist mogu i najboljeg čovjeka navesti da postane tiraninom ako nikome ne polaže račune. Tiranija se može uspostavljati i retorikom (demagogijom) jer se ona, kako u Platonovu *Gorgiji*

tvrdi Sokrat, ne pita o tome što je pravedno ili nepravedno, istinito ili lažno, dobro ili zlo, o čemu se pita filozofija. Oratorsko je umijeće privid političkog umijeća i zato ga se valja kloniti.

Za starorimsko razumijevanje tiranije, koje je svim kasnijim stoljećima ostavilo bogati pravni i politički rječnik, najvažniji je pojam diktature. *Dictator* je magistrat koji vlada imperijem, to jest najviša vojno-zapovjedna i pravna moć. Svjesni opasnosti doživotne diktature Rimljani su se u razdoblju Republike zakonski osigurali od zločina (»velike izdaje«) protiv države. Diktatura je izvanredna uprava koja se uvodi samo u razdoblju očaja. Svaka diktatura koja prijeđe privremene pravno utvrđene granice može se izroditi u tiraniju. Ciceron koristi tri riječi kako bi označio pojam tiranina: *rex*, kao loši kralj; *tyrannus*, kao latinizirani oblik grčkog izvornika; *dominus*, kao izraz koji figurira u rimskom pravu. Zanimljivo je da Ciceron nigdje ne koristi izraze *tyrannicidium* (ubojstvo tiranina) i *tyrannicida* (ubojica tiranina). Tiranija za njega nije iskvareni oblik države nego negacija države. On drži da status *rei publicae* propada čim se dokinu sami temelji onoga što se zove *res publica*, a to je pravna povezanost i dogovor o zajedničkom životu. »Narod postoji samo ako postoji zakon zajedničkog suglasja. Okupljena masa može biti tiranijska jednako kao i pojedinačni čovjek. Ona je čak ogavnija jer nema monstruoznije životinje nego što je mnoštvo koje zauzima mjesto naroda i zlorabi njegovo ime«. Zbog svoje nakaradnosti tiranin prestaje biti čovjekom, prijateljem, običnim stvorom. Oni koji nas od njega oslobađaju (*nostrī liberatores*) izvrgavaju se smrtnoj opasnosti, ali uklanjanje, pa čak i smaknuće tiranina spada u prirodna čovjekova prava. »Ako postoji slučaj prava na ubojstvo – a takvih je mnogo – onda je to ne samo pravda nego i nužnost da se silom zaštitimo od sile...To je prirodno pravo koje ne dugujemo ni obrazovanju, ni tradiciji, ni čitanju već jedino prirodi«.

Seneka, koji živi u doba Nerona, razvija ideju prirodne jednakosti i proteže je na sve ljude jer ih je priroda stvorila kao braću, jer svi imaju isto porijeklo. On pravi razliku između kraljeva i tirana iako i jedni i drugi pripadaju istom rangu diskrecione vlasti i usmrćuju druge. Kraljevi, međutim, usmrćuju druge »kad im interes nalaže tu mjeru dok tirani nose zlodjela u svome srcu. Tiranin se od kralja razlikuje ne po svome naslovu nego po svojim djelima«. Za Tacita se kaže (Guichardini) da je dobro razumijevao dušu tirana ali da nije bio sklon rušenju tiranije. One koji žive pod tiranijom poučavao je kako preživjeti i razborito se ponašati, a tirane je poučavao kako utemeljiti tiraniju. Pisao je: »Drevna žudnja za vlašću, odavno usađena u smrtnike, raste s proširenjem carstva i na koncu se rasplinjuje. Jer dok je država mala jednakost je lako održati. Ali kad je pokoren cijeli svijet, kad su uništeni protivnički gradovi i kraljevi i kad se želi prigrabiti utjecaj koji više ne bi bio ugrožen, tada se rasplamsavaju prve borbe između Očeva i naroda«.

Kad je riječ o kršćanskom poimanju tiranije i tiranida, Turchetti polazi od teze da kršćanski nauk karakterizira »određena vrsta odvajanja od svjetovnih interesa«, vidljiva u Isusovoj poruci: »Moje kraljevstvo nije od ovoga svijeta«. Njegovo je kraljevstvo »čisto duhovno«, a što se tiče svakodnevnog života vjernik se o tome ne treba brinuti jer je to Božja briga. Vjernik se mora trsiti da živi u »duhovnom društvu« kako bi prispio do nebeskog kraljevstva i pravde. U tom je smislu od bitne važnosti djelo Svetog Pavla jer je on kršćanskom nauku dao prvu sistematizaciju i uklopio ga u društvenu zbilju ne gubeći ništa od njegove duhovne autentičnosti. Kršćanin je slobodan da se pokori pouci riječi Gospodnje – tako bi se sintetički mogla sažeti norma slobode kako je vidi Sveti Pavao. U Poslanici Galacanima stoji: »Vi ste, baćo, k slobodi pozvani. Samo neka ta sloboda ne bude pobuda tijelu, nego ljubavlju služite je-

dan drugomu, jer je sav Zakon ispunjen jednom jedinom zapovijedi: Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe«. Taj nauk prožima stajalište o božanskom porijeklu političkog autoriteta, ali to ne počiva samo na dogmatskom načelu da se valja pokoravati višem autoritetu nego i na postulatu da političko pokoravanje državi proizlazi iz potrebe suzbijanja zla kako bi se postiglo dobro. Tim se postulatom zagovara pravda koju država mora ozbiljiti prema božanskom poslanju. Turchetti navodi i jedno mjesto iz Djela Apostolskih gdje Petar i apostoli govore da »se treba više pokoravati Bogu nego ljudima«, iz čega proizlazi da se kršćanin može oduprijeti naredbama političkog autoriteta koje su protivne Božjim nalogima, da on, dakle, ima pravo odbaciti svoju pokornost.

U Augustinovu djelu nema razrađenog učenja o tiraniji. Tirani za njega nisu okrutni i iskvareni kraljevi nego moćnici ovoga svijeta. Takav je misterij Božjeg namuna i zbog nedokučivosti božanske volje treba se pokoravati kako pravednim tako i rđavim tiranima jer su i jedni i drugi Božji predstavnici. Stoga su mnogi interpreti i izveli zaključak da Augustin uopće ne zagovara otpor tiraniji. Toma Akvinski polazi od definicije pravde kao »trajne i postojane volje da se svakome prizna njegovo pravo«. Vođen Aristotelovim idejama on tu definiciju dopunjuje stavom da je »pravda dispozicija duše (*habitus*) kojom se svakome, trajnom i postojanom voljom, priznaje njegovo pravo«. On slijedi načelo da je politički autoritet legitiman samo kada teži obrani pravde i očuvanju općeg dobra. Njegove pravne koncepcije, koje su duboko prožete moralnom teologijom i racionalističkom filozofijom, izvorište su značajnih dedukcija političke naravi, osobito kad je riječ o dužnosti pokoravanja svjetovnom autoritetu. Po njegovu mišljenju poredak pravde zahtijeva da se niži pokorava višem. No to pokoravanje ne isključuje pravdu. »Čovjek je dužan pokoravati se

svjetovnim autoritetima ukoliko to iziskuje poredak pravde. Prema tome, ako njihova vlast nije legitimna, ako je zloupotrijebljena, ili pak ako su njihove naredbe nepravedne, podanici nisu dužni pokoravati se«. Kao i za Aristotela, za Akvinskog je tiranijski onaj poredak koji teži uvećavanju osobnog i posebnog probitka vladatelja nauštrb općeg dobra. Nemir (*perturbatio*) protiv takvog tipa poretaka nema karakter pobune. Akvinski nije sklon ohrabrivanju pobune koja izmiče svakoj kontroli jer to bi moglo dovesti do nereda koji bi bio štetniji od tiranije. Akvinski je dubinski promišljao prirodu tiranije, koja je svojstvena svakoj vrsti izobličene vladavine, neovisno o broju vladatelja. Tiranijska je svaka nepravedna i nepravična vladavina; tiranija nije samo obeščaćena monarhija nego i iskvarena oligarhija i izobličena demokracija. Tiranija je dopustiva ako je umjerena a nedopustiva ako je neograničena. »Ciceron je, kaže Akvinski, opravdavao one koji su ubili Cezara, koji je, bez obzira na to što je bio njihov bliski prijatelj, kao tiranin zlorabio prava Carstva. Odatle proizlazi da nitko ne duguje pokornost takvoj vrsti ljudi«.

Prelazeći na modernu epohu, Turchetti konstatira da je pridjev »moderan« u srednjovjekovnom razdoblju korišten krajem 5. stoljeća kako bi se označila razlika između starih (*antiqui*) i modernih (*moderni*) autora koji su pisali poslije Krista. Talijanski humanisti 14. stoljeća govorili su o »novom dobu« (*nova aetas*) kako bi svoju epohu razlikovali od prethodne. U toj epohi filozofija i znanost počinju se odvajati od teologije. U području religije rastvara se jedinstvo kršćanskog svijeta dajući priliku novim konfesijama, koje će proizaći iz protestantske Reformacije. U području politike i prava, ideja o jedinstvenom izvoru moći i prava, koju je utjelovljivalo Carstvo, sve više ustupa svoje mjesto priznanju suvereniteta posebnih kraljevstava i gradova–država. Rasparava o tiranicidu sve naglašenije počinje ovisiti

o prirodnopravnom učenju, gdje je opreka između dviju temeljnih koncepcija, **voluntarizma** i **racionalizma**, na kraju razriješana u korist racionalizma. Erazmo Rotterdamski i Thomas Morus najbolje ilustriraju duhovni kontinuitet i mijenu između srednjovjekovne i moderne epohe. Misao o tiraniji Erazmus razvija u spisu **Institutio principis christiani (Odgoj kršćanskog vladara)**, posvećenom mladom austrijskom princu Karlu, budućem Karlu Petom. Jasno razlikuje dobrog vladara od tiranina, pri čemu polazi od kriterija općeg dobra i slobode podanika, dvaju elemenata koji su temelj svake dobre vladavine. Erazmus kaže: »Budući da je priroda sve ljude stvorila jednakima i budući da je ropstvo uvedeno protiv prirode, što čak prihvaćaju i poganski zakoni, ti moraš misliti na ovo: jednom kršćaninu nije dostojno priželjkivati vladavinu nad drugim kršćanima koje zakoni nisu pojмили kao robove i koje je Krist oslobodio svakog ropstva«. Autoritet kršćanskog vladara oslanja se na dva uzajamna načela: podanici su slobodni u svom pristanuku, a vladar odnosno vladavina nikada ne smiju izgubiti iz vida javni interes. Na toj se osnovi gradi uzajamni pravni odnos između naroda i vladara (*mutuum jus populi ac principis*). Vladar ima ulogu oca i mora se čuvati tiranijskih iskaza, primjeric: »Ja to želim, ja to naređujem jer moja volja ima snagu zakona«. Erazmus upozorava da se vladar mora čuvati i uvijek imati na umu da je pod prijetnjom tiraniciida. Morus je, prema jednoj Erazmusovoj napomeni, gajio osobito gnušanje prema tiraniji. Tiranijsku dimenziju kraljevstva on je iskušavao do svog posljednjeg dana (1535), kada mu je kraljevski krvnik odsjekao glavu. Problem tiranije zaokupljao ga je dok je radio na spisu **Richard III**, koji je ostao neobjavljen. U opisu te tiranije vidio je prethodnicu tiranije Henrika VIII, a u njezinu svjetlu treba čitati i **Utopiju** (1516). Tiranin je za Morusa »onaj koji se okružuje sjajem i raskoši, kojega goni ambicija, kojega vodi žeđ za bogat-

stvima, kojeg potiče slava, koji tiraniju može iskušati na drugome«. Kad je cijela nacija zaslijepljena privrženošću tiraniji tada mučenik (borac protiv tiranije) postaje svjetionikom koji je vodi prema iskupljenju. »Morus je umro kako bi spasio ne samo svoju dušu nego i dušu kralja i svoje zemlje«.

Za talijanski su kontekst karakteristični Savonarola i Machiavelli. Savonarola govori o tiraninu kao o neprijatelju kojeg treba srušiti, ali ne preporučuju njegovo ubojstvo. Želi po saku cijenu izbjeći skliznuće prema tiranijskom poretku i zalaže se za vladavinu koju vodi građansko tijelo i njegovi predstavnici okupljeni u skupštini. To je vladavina koja pripada svima, »građanska vladavina«, dakle »najbolja vladavina«, dok se aristokracija ili kneževina prije ili kasnije izokreću u tiraniju. O Machiavelliju Turchetti govori kao o »najuzbudljivijem« autoru političke teorije. Njegova se snaga, bez obzira na to mrzimo li ga ili mu se divimo, sastoji u logičkoj koherentnosti koja »popušta samo pred nekoherentnošću analiziranog ljudskog elementa«. Za Machiavellija tiranija nije poželjan politički oblik. Ne definira je ali je opisuje te u tom smislu, primjerice, kaže da je Tarkvinije Uzvišeni otjeran s prijestolja zbog toga što je prezirao zakone i vladao na tiranijski način. Vladati tiranijski za Machiavellija znači uspostaviti i provoditi **apsolutnu vlast**. Vladavina je apsolutna kad vladar naređuje po vlastitoj volji, bez posredovanja magistrata. U **Vladaru** kao i u **Raspravi o Titu Liviju** on drži da vladatelj stječe prednost ako osigura naklonost naroda. »Tirani kojima je prijatelj narod a neprijatelj velikaši imaju znatno čvršću vlast«. Na povijesnim primjerima pokazuje da tiranici rijetko postižu svoj cilj, prije svega zbog toga što »urotnike« zaslijepljuje ambicija za osvajanjem vlasti. Njihov pothvrt na koncu završava u međusobnoj izdaji u jednom od najkritičnijih trenutaka: prije, za vrijeme ili poslije egzekucije tiranina.

Politička misao protestantskih reformatora, barem kad je riječ o njezinim izvornim načelima, na istom je tragu kao i politička misao rimsko-katoličke tradicije. Ali raskid odnosa s papskim autoritetom, s jedne strane, i napetosti spram političkih autoriteta vlastitih zemalja, s druge strane, ubrzo su reformatore primorali da se zapitaju o »pavlovskom pojmu *libertas christiana*« te da razviju evanđeosko učenje koje bi »osvijetlilo svijest istinskog vjernika«. Temu otpora političkom autoritetu Luther je razradio u djelu **O vremenitom autoritetu i granicama pokornosti koju mu dugujemo**. Tvrdi da se zakoni odnose »samo na tijela i dobra«, to jest izvanjsku vladavinu, te da oni ne mogu obvezivati svijesti u pitanjima vjere. Kao što se carska vlast ne proteže na Božje kraljevstvo i moć, tako ni duša ne ovisi o carskoj vlasti. Zagovarajući pasivni otpor odnosno nepokornost autoritetu koji prekoračuje granice svoje moći, Luther kaže: »Autoritetu se ne treba odupirati silom već samo propovijedanjem vjere«. Prakticiranje tiranici po njegovu je mišljenju običaj svojstven poganima a stran kršćanima. Caru se može odupirati ali samo onda ako se on stavi u službu »papskog Antikrista«. Luther je, kaže Turchetti, ipak vjerovao da je odupiranje ispravno uspostavljenom višem autoritetu protivno Božjem zakonu, da pravi kršćanin mora strpljivo podnositi nepravdu, da Bogu napokon valja prepustiti brigu za spasenje kršćana. »Luther je u to bez prekida vjerovao sve do svoje smrti«. Ponešto drukčije od Luthera, Calvin je smatrao da nepokornost nije grijeh. No zagovarao je **građansku nepokornost** ali ne i oružani otpor.

Turchetti s osobitim respektom interpretira misao Etiennea de La Boétiea i njegovu tezu o **dobrovoljnom karakteru ropstva**. Izvore dobrovoljnog ropstva nalazi u lukavstvima tiranina koji gomile pridobija »teatarskim uprizorenjima, igrama, farsama, spektaklima, gladijatorima, čudesnim životinjama« i drugim »oruđima tiranije«. Sloboda je prema La Boétieju naj-

veće dobro kojim je priroda obdarila čovjeka, a tiranija je u korijenu svih vladavina. Nijedan oblik autoriteta, osim autoriteta oca, nije prirodan, a tiranija je svaka vladavina koju vrši samo jedna osoba, bez obzira na izvore svoje vlasti. Čovjeku treba vratiti njegovo prirodno pravo i uputiti ga u činjenicu da je monarhijska odnosno tiranijska vlast utoliko gora što počiva na širokom spletu interesa za koje kraljevi i tirani dobivaju pristanak ne samo od svojih poklonika nego i od širokog sloja pučanstva. Najbolja prepreka tiraniji jest poznavanje povijesti koja omogućuje da se »prisjetimo prethodnika, njihova prvotnog bića i njihovih prirodnih povlastica. Knjige više od bilo čega drugoga poučavaju ljude, ulijevaju im smisao za samopriznanje i mržnju prema tiraninu«. No čini se da i La Boétie preporučuje građansku nepokornost i da nije sklon tiranicidu. Jean Bodin, kao jedan od najvećih pravnih i političkih mislilaca 16. stoljeća, pravi razliku između **oblika države** i **oblika vladavine**. Oblik države ovisi o broju onih koji vladaju a ne o obliku vladavine. Postojanje monarhije ili aristokracije ili demokracije ovisi o tome pripada li **suverenitet** pojedincu ili dijelu naroda. Razlika između države i vladavine izravno se odražava na razumijevanje različitih tipova monarhije (kraljevske, vlastelinske, tiranijske). »Tiranijska je monarhija ona u kojoj monarh, prezirući zakone prirode, iskorištava slobododne osobe kao robove, a dobra svojih podanika kao svoja dobra«. Razlikujući državu i vladavinu Bodin, za razliku od tradicionalnih shvaćanja, objašnjava da tiranija nije samo izobličjenje monarhije već da se ona može pojaviti u bilo kojem obliku države. Prihvaćajući da tiranin uzurpator može biti ubijen »bez ikakva procesa, čak i onda kad ga je izabrao narod«, on precizira da se pravo pitanje sastoji u razlici između »apsolutno suverenog vladara i vladara koji to nije«. Ako vladar nije apsolutno suveren valja »krenuti putem pravde pribjegavajući višem autoritetu ako je to moguće«.

Ako je pak apsolutno suveren, tada ni jedan podanik ni svi zajedno nemaju pravo povrijediti čast i život monarha.

Pored niza mislilaca koji su propitivali odnos apsolutizma i tiranije, Turchetti se najviše zadržava na Spinozi. On je razvio osebnju teoriju o odnosu **prava i sile** ili **moći**. Budući da Bogu pripada suvereno pravo (*summum jus*) nad svim stvarima i budući da je **moć** (*potentia*) prirode **moć** samoga Boga, to zapravo znači da prirodi, pojmljenoj apsolutno, pripada suvereno pravo nad svime što je u njezinoj moći, naime da se pravo prirode proteže toliko daleko koliko seže njezina moć. Taj prirodni determinizam djeluje tako da ljudi, slijedeći svoje pravo i »instituciju prirode«, žive u situaciji koja ne isključuje rivalstva, mržnje, srdžbu, lukavstva, niti bilo što drugo što proizlazi iz njihovih prohtjeva. To tjeskobno stanje ne mogu prevladati drukčije nego nužnim uzajamnim dogovorom. Kad govori o dogovoru između pojedinaca i suverena Spinoza koristi termin **sporazum**, a kad govori o dogovoru između dviju jednakih strana tada koristi termin **ugovor**. Zanimljivo je da Spinoza rijetko spominje problem tiranije, no ona je cijelo vrijeme u pozadini njegovih političkih djela. Rijetko spominje i tiranicid, ali dijeli mišljenje Machiavellija kojeg smatra »najoštromnijim autorom«. Podržava mišljenje da se »slobodno mnoštvo mora čuvati od toga da svoj spas povjeri samo jednom čovjeku koji, čak ako i nije tašt i sviđa se svima, svakodnevno mora strahovati od zavjera«. Vlade su slične ljudskom tijelu i stoga ih s vremenom na vrijeme treba pročišćavati liječenjem koje ih »vraća na prvotno načelo utemeljenja države«. Vraćanje republike njezinom načelu može se dogoditi zahvaljujući nekom slučajnom događaju, zahvaljujući mudrosti zakona ili pak zahvaljujući nekom čovjeku rijetke vrline. Povijest je, međutim, pokazala da je »najbolji lijek« uspostava »vrhovnog diktatora« svakih pet godina za jedan ili dva mjeseca, kako bi se obavio nadzor nad svim razi-

nama uprave i država privela svom izvornom načelu. Da bi ta institucija bila djelotvorna Spinoza drži da diktatorska vlast mora biti trajna i stabilna, ali da ju se ne smije povjeriti jednoj osobi. Spinoza je, kaže Turchetti, zapadnoj misli dao nove argumente za suzbijanje despotskog apsolutizma i svakog oblika podložnosti, koji izazivaju gnjev podanika kao ljudskih bića.

U okviru moderne prirodnopravne teorije, koja je, za razliku od srednjovjekovne, »subjektivistička« (jer sami ljudi pomoću razuma stvaraju svoje norme), problem tiranije zauzima važno mjesto. Prema Althusiusu do tiranije dolazi svaki put kada vladatelji potkopaju temelje države, to jest »univerzalni *consociatio*«, te tako život u zajednici učine nemogućim. Tiranija je, dakle, suprotnost pravednoj i časnoj vladavini. Tiraniji se mogu oduprijeti jedino *efori* (*optimates*) koji se riječima i djelima suprotstavljaju tiraninu i, ako ne ide drugačije, svrgavaju ga ili protjeruju. Prema Grotiusu tiranin je u biti uzurpator i stoga je nedvojbeno da se nad njim mora »izvršiti pravda« bio on kralj, narod ili senat. Postavlja se samo pitanje da li ga izvesti ili ubiti. Moguća su dva slučaja. Ako uzurpator djeluje samo putem sile, on je neprijatelj i zato ga može svatko ubiti jer to je zapravo ratno stanje. Moguće je i pribjegavanje »razboritom« rješenju, kada se ocijeni da je bolje trpjeti tiraniju uzurpatora nego državu izložiti opasnostima anarhije. Pufendorf je probleme promatrao iz perspektive suvereniteta. Utemeljen na božanskoj volji, ali i na ljudskom razumu, u potpunom skladu između voluntarizma i racionalizma, suverenitet zadobija gotovo metafizičku auru i ispostavlja se kao »duša države«. Pitanje je samo u tome kada suvereni prekoračuju granice svoje moći. Kad se to dogodi moguća su tri sredstva otpora: trpljenje, strpljivost ili izgon vladara. Narod se može odupirati samo onda kada ga nepravedno nasilje vladara dovede do krajnje točke izdržljivosti. Ali, u osnovi, Pufendorf nije zago-

vornik nerazumnog pribjegavanja tiranidici. »Osoba koja ne voli monarhiju ili vladara, mrskom će slikom tiranina zacrniti čak i legitimnog suverena i proglašiti despotskom vladavinu najboljeg vladara, pogotovo onda kada on neporecivom strogošću provodi zakone«.

Hobbesa i Lockeja Turchetti smješta u kontekst »puritanizma i tiranije«, imajući na umu specifične engleske okolnosti njihova vremena. Hobbes se suprotstavlja tradicionalnoj teoriji o vladavinama, koje se još od Antike dijele na tri dobra i tri iskvarena oblika. To po njegovu mišljenju nisu odvojeni oblici nego tri različita imena koja im pridaju oni kojima se ne sviđa oblik države. Između kralja i tiranina on vidi vrlo malu razliku. Oni se razlikuju samo po opsegu moći, ali obojica su suvereni vladari bez obzira kako se nazivaju. Ljudi imaju potrebu za snažnom vlašću, to jest za tiranijom, ali se od nje odvrćaju u iluziji da će im demokracija donijeti više slobode. Riječ je o **tiranofobiji** koju Hobbes objašnjava vraćajući se starim autorima i prigovarajući im da su ohrabivali tiranidici i ime tiranina pridavali ne samo kraljevima nego i svima onima koji upravljaju javnim poslovima, bez obzira na oblik države. Tako Hobbes ostaje doslijedan svome stajalištu o apsolutnoj vlasti Leviathana, koja je neophodna čak i onda kad teži tiraniji. Za Lockeovu »teoriju otpora« važno je njegovo poimanje ratnog stanja kao stanja destukcije do kojeg dolazi kada se netko riječima ili djelima želi domoći tuđeg života. Tom se stanju treba oduprijeti. Zato on osporava sve oblike despotske vlasti. Tiraniju definira na različite načine i s tim u vezi kaže: »Tiranija se sastoji u vršenju vlasti koja prekoračuje svoje legitimno područje, što se nikome ne smije dopustiti; ili, pak, tiranija je upotreba vlasti kojom se netko zaodijenuo, ali koju vrši ne za dobrobit i probitak onih koji su joj podređeni već u svoju korist; pravi je tiranin onaj koji, bez obzira na svoj naslov i razloge, umjesto zakona nameće svoju volju kako bi zatomio osobnu

ambiciju, osvetoljubivost, pohlepu ili bilo koju drugu neumjerenu strast«. O despotizmu i tiraniji najviše su umovali Montesquieu, Voltaire, Diderot, Rousseau, fiziokrati i Kant. Turchettijeve interpretacije navedenih mislilaca zamijetno su opsežnije od profiliranja autora iz drugih razdoblja, zacijelo zbog toga što je to doba otvorene prosvjetiteljske afirmacije razuma kao općevladajućeg načela. Umjesto pojedinačnih Turchettijevih interpretacija, navest ćemo njegov zaključak koji sintetizira domete mišljenja o despotizmu i tiraniji. »S Kantom je, kaže on, prirodno-pravna teorija dosegla svoj vrhunac. Tu vidimo kako se načela prirodnog prava, ukorijenjena u ljudskom razumu, ukorijenjuju u institucije, društvo i državu. Krajnja točka tog procesa jest iskustvo kodifikacije u kojemu će se prirodno pravo načelno konkretizirati zahvaljujući normama pozitivnog prava, koje će svaka nacija prihvatiti prema modelu Napoleona civilnog kodeksa iz 1804. godine. U tim okolnostima povijest problema tiranije i despocije doživjet će jasan zaokret i dovesti do uspostave nove problematike. Nove u njezinoj terminologiji jer će se riječi tiranija i despotizam učiniti zastarjelima; nove u načinu postavljanja problema jer se konfliktni dijalog između podanika i vladara pomiče prema antagonizmu između građana i države. Teorija o tiranicidu, tako zabrinuta za legitimnost i tako pažljiva prema pravnim, moralnim, teološkim, književnim i povijesnim ukorijenjenostima, probija novi put tamo gdje su dominantne preokupacije vezane za utilitarno, ekonomsko, političko i, u manjoj mjeri, pravno, gdje će se uglavnom odvijati strategije društvenih zahtjeva s moralnom dimenzijom«.

Ta je novost očigledna već u oblikovanju modernih ustava, gdje se pravo na otpor postavlja na drugačiji način. U članku 7 Ustava SAD (1776) stoji: »Vlada je uspostavljena za opće dobro, za zaštitu, sigurnost, dobrobit i sreću naroda...Prema tome, samo narod ima nepobitno, neutu-

divo i nezastarivo pravo da uspostavi vladu te da je reformira, popravi ili potpuno promijeni kada to iziskuju njegova zaštita, sigurnost, dobrobit i sreća«. U tom se Ustavu uvodi i svojevršno pravo na otpor te se kaže: »Da bi se nositelje vlasti spriječilo da postanu tlačiteljima narod ima pravo da javne dužnosnike, u određenim prilikama i prema načinu koji je utvrdila vlada, vrati u privatni život«. U istom razdoblju Condorcet je u svojim vizijama francuskog ustava zagovarao otpor tlačenju i uvrštavao ga među ključna ljudska prava, dok je Hegel, osporavajući despotizam, zagovarao **ustavnu monarhiju**. Hegel je, kaže Turchetti, bio suzdržan u upotrebi riječi tiranija i uglavnom ju je koristio za starogrčko doba. Najčešće se služi izrazom despocija i o njegovoj povijesno-političkoj važnosti raspravlja na doista dubinski način.

U marksističkoj i anarhističkoj tradiciji, u doktrini **diktature proletarijata**, Turchetti vidi opasnost **legitimizacije diktature i terora**, što je u staljinizmu došlo do punog izražaja. Što se pak tiče Marxa, koji je pojmu diktature proletarijata dao teorijsku osnovu, »ne može se reći da je on razradio teoriju terorizma«. Terorizam i tiranicid najeksplicitnije je zagovarao ruski ultra-anarhist Sergej Nečajev (**Revolucinarni katekizam**). Trocki je, polemizirajući s Kautskim, opravdavao revolucionarni terorizam. Pisao je: »Što će otpor pobijeđenog klasnog neprijatelja biti žilaviji i opasniji, to će se sustav prisile sve neizbježnije pretvarati u sustav terora«. O terorizmu je osobito cjelovito pisao i Walter Lequeur, koji je (1929. godine) formulirao tezu da terorizam budućnosti neće imati ništa zajedničko sa svojim izvornim značenjem, kada se očitovao kao borba protiv despotizma, a često i kao tiranicid. No ta se izvorna motivacija gubi, terorizam se pretvara u »slijepa ubojstva«, zadobija međunarodnu dimenziju i najčešće je potican izvana. O terorizmu na analitičan način raspravlja i Paul Gilbert (**Terorizam, sigurnost i nacionalnost**, 1994). Tur-

chetti citira jedan od njegovih zaključaka: »Smatram, kaže Gilbert, da se tradicionalna pravedna stvar tiranica može primijeniti na moderni terorizam te da se, prema tome, terorizam ne može promatrati kao tip neopravdanog rata jer mu nedostaje pravedan cilj. Trebalo bi, međutim, precizirati da je taj tip opravdanja vrlo usko primjenjiv«.

Odnos tiranije i legitimnosti najviše su problematizirali talijanski i njemački mislioci. Treitschke je, primjerice, smatrao da državu definiraju dvije njezine funkcije: sila izvana i poredak iznutra. Po njegovu mišljenju »nema države bez rata«. Pokornost je prva dužnost građana. Kad država objavi rat koji pojedinačni građanin smatra nepravednim taj građanin ima pravo napustiti državu. Pojedinaac se mora ponašati kao član države i »imati hrabrosti da na sebe preuzme njezine greške. U tom se smislu ne može govoriti o pravu na otpor autoritetu koji je po mišljenju građana nemoralan«. Weber je, tragajući za legitimnošću vlasti, vrlo rijetko govorio o despotizmu, a na tiraniju je aludirao imajući na umu društvene borbe u starogrčkom i srednjovjekovnom razdoblju. »Tiranija je posvuda proizvod klasne borbe, borbe do koje je dovodio sukob između naoružanih patricija, posuditelja novca i prezaduženih seljaka«. Tirani su se svugdje osjećali i svugdje su promatrani kao **nelegitimni gospodari**. Schmitt je, između ostalog, pravio razliku između »komesarske« (povjereničke) i »suverene« diktature. Prva se uspostavlja u okolnostima nekog izvanrednog stanja, u fazama revolucije ili kontrarevolucije, a druga je karakteristična po tome što ne suspendira postojeći ustav već, dapače, u njemu traži uporište da bi uvela izvanredno stanje ili čak izvela promjenu važećeg ustava. Turchetti citira Norberta Bobbia koji je konstatirao da »suverena diktatura kakvu zagovara Schmitt označava prijelaz iz klasične u modernu diktaturu«.

Početkom dvadesetih godina 20. stoljeća pojmovi tiranije, despotizma i diktature,

»semantički govoreći«, sve se izrazitije zamjenjuju »jednim novim pojmom«, pojmom **totalitarizma**, kojeg je prvi upotrijebio talijanski antifašit Giovanni Amendola, u listu *Il Mondo* od 12. svibnja 1923. Otada je, raznim posredovanjima, taj izraz postao općeprihvaćenom kategorijom za označavanje bitnog smisla svih prethodnih pojmova. Turchetti se iscrpno bavi svim značajnim autorima koji su taj pojam opskrbili analizom empirijskog materijala dvadesetog stoljeća. Evocira Lea Straussa koji je ustanovio razliku između **klasične tiranije** i **moderne tiranije**, a potom pokazuje u kojem su smislu djela H. Arendt, C. Friedricha i Z. Brzezinskog pridonijela sustavnom teorijskom razumijevanju totalitarnog fenomena kao »bitno novog fenomena«. Za H. Arendt, **terorizam** i **ideologija** glavne su metode totalitarnog djelovanja. Friedrich i Brzezinski prihvaćaju njezine karakterizacije, ali ih proširuju, tako da totalitarni fenomen obilježava šest značajki: razrađena ideologija, jedna i jedina partija, sustav fizičkog i psihičkog terora, gotovo apsolutni monopol vladatelja nad visokom tehnologijom i svim sustavima masovnih komunikacija, monopol nad sredstvima oružane borbe, centralizirana kontrola i vođenje ekonomije. Jacob J. Talmon zastupa tezu o »totalitarnoj demokraciji«, mislići pritom na neposrednu demokraciju koja je, po njegovu mišljenju, implicitno totalitarna, a njezin je teorijski vinovnik nitko drugi nego J. J. Rousseau, na kojeg se rado pozivaju svi kritičari predstavničke demokracije.

Tematizirajući odnos između diktature i tiranija Turchetti se posebno osvrće na radove francuskog političkog i pravnog teoretičara Mauricea Duvergera, koji se zalagao za »drukčiju teoriju diktature« i zastupao tezu da se diktature najčešće pojavljuju u **krizama društvenih struktura** koje su popraćene **krizama uvjerenja**. Diktature nastaju u uvjetima velikih društvenih potresa, u ozračju ratova i dubokih ekonomskih depresija. No čini se

da je Turchettiju ipak više stalo do toga da pokaže kako u suvremenom razdoblju dolazi do oživljavanja riječi tiranija. Ukazuje ne vidne nesigurnosti u upotrebi termina tiranija, despotizam, autokracija itd. Tu je zastupljen veliki broj recentnih autora (John Lewis, Franklin Ford, Gordon Tullock, Brian Loveman, Daniel Chirot, Simon Tormey, Hans Buccheim, Roger Boesche), čija su djela pregledno interpretirana, ali sa slijedećim krajnjim zaključkom: »Zbrka u terminologiji političkih znanosti, koja neke autore zaokuplja dok su drugi prema njoj ravnodušni, morala bi nas uvjeriti u neophodnost da problemu tiranije i njezinih sinonima pristupimo iz konceptualnog aspekta i iz povijesne perspektive kako bismo pridonijeli rasvjetljavanju povijesno-političkih fenomena s kojima je čovječanstvo očigledno trajno sučeljeno«. Taj zaključak motivira i *Epilog* Turchettijeve knjige, u kojemu se daje skica za teorijsku problematizaciju globalizacije i propituje odnos ljudskih prava i tiranije, ali se istodobno postavlja i pitanje o mogućoj »tiraniji ljudskih prava«.

Rade Kalanj

Stjepan Baloban (ur.)

SOCIJALNA BUDUĆNOST HRVATSKE

Kršćani, nacija, politika, Europa

Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Glas Koncila, Zagreb, 2002, 228 str.

Od svojeg utemeljenja 1998. Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve svake godine organizira tribine na kojima autori različitih provenijencija, teolozi i znanstvenici govore o problemima i izazovima današnjeg društva. U razdoblju od 19.2.2002. do 12.3.2002. organizirana je socijalna tribina pod nazivom *Socijalna budućnost Hrvatske* na kojoj su predstavnici različitih disciplina (sociolozi, povjesničari, teolozi...) iznosili svoja stajališta i raspravljali o aktualnoj problema-

tici hrvatskog društva. S obzirom da je tribinu organizirala institucija koja se bavi promicanjem elementarnih vrijednosti socijalnog nauka Katoličke crkve, tribinu je »otvorio« nadbiskup Bozanić koji je u uvodnom govoru istaknuo temeljna načela (neporecivo dostojanstvo čovjeka, solidarnost, supsidijarnost, laicitet države) koja trebaju inspirirati u promišljanjima o budućnosti. Radovi su tematski podijeljeni u četiri skupine: socijalna budućnost Hrvatske; odnos kršćana prema naciji; odnos kršćana prema politici, te Hrvatska i europske integracije.

Rad Siniše Zrinščaka *Socijalna budućnost Hrvatske: o budućnosti iz perspektive socijalnih nesigurnosti* temelji se na skiciranju socijalne sadašnjosti Hrvatske što, smatra autor, predstavlja polaznu točku promišljanja socijalne budućnosti Hrvatske. Skicu socijalne slike autor oslikava analizom izdvajanja za socijalne programe i socijalne troškove u kontekstu nepovoljnih ekonomskih kretanja i niske zaposlenosti, što se reflektira na mirovinski i zdravstveni sustav, te osvrtnom na podatke istraživanja o siromaštvu, društvenoj nejednakosti te nepovoljnim demografskim promjenama. Slijedeća razina Zrinščakove analize je skiciranje aktualnih svjetskih trendova čije poznavanje omogućava sagledavanje kompleksnosti i kontradiktornosti aktualnih i budućih procesa u našem društvu. Zbog boljeg razumijevanja sadašnje situacije autor se kratko osvrće na povijest socijalne politike od Bismarckovih socijalnih reformi krajem 19. i početkom 20. stoljeća, zlatnog doba socijalnih država 1960-ih i 1970-ih do današnje krize socijalnih država i njihovih reformi, pri čemu se osvrtno i na pojam »socijalne Europe« kao »setu zajedničkih ciljeva koji se promoviraju unutar postojećih različitosti«. Današnja socijalna politika EU promovira zapošljavanje, modernizaciju i poboljšanje socijalne zaštite, borbu protiv svih oblika diskriminacije, te poboljšanje socijalnog dijaloga. Rad završava analizom problema socijal-